

Галів М. Радянська педагогіка в дії: документи управління МДБ..

УДК 94(477.83):37(477.83)(091)"19"

Микола ГАЛІВ,

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри нової та новітньої історії України
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Україна, Дрогобич) halivm@yahoo.com

РАДЯНСЬКА ПЕДАГОГІКА В ДІЇ: ДОКУМЕНТИ УПРАВЛІННЯ МДБ ТА ОБКОМУ КОМПАРТІЇ ДРОГОБИЧЧИНИ ЩОДО ПОБИТТЯ УЧНІВ У ШКОЛАХ ОБЛАСТІ

У статті опубліковано і проаналізовано зміст двох документів Управління МДБ Дрогобицької області і Дрогобицького обкому КП(б)У щодо фактів побиття учнів педагогами у школах області в 1951 – 1952 рр.

Ключові слова: джерело, Дрогобицька область, школи, фізичні покарання.

Лит. 7.

Mykola HALIV,

Ph.D in Education, Associate Professor of Ukraine Modern History Department
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University of
(Ukraine, Drohobych) halivm@yahoo.com

SOVIET PEDAGOGY IN ACTION: DROHOBYCH MGB AND THE COMMUNIST PARTY REGIONAL COMMITTEE DOCUMENTS ABOUT PUPILS' PUNISHMENT IN THE SCHOOLS

The two documents content of Drohobych Region MGB and the CP(B)Ukraine Regional Committee about the pupils' beating by teachers in schools during 1951 – 1952 is published and analyzed in this article.

Key words: historical source, Drohobych region, schools, physical punishment.

Ref. 7.

Николай ГАЛИВ,

кандидат педагогических наук, доцент кафедры новой и новейшей истории Украины
Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко
(Украина, Дрогобыч) halivm@yahoo.com

СОВЕТСКАЯ ПЕДАГОГИКА В ДЕЙСТВИИ: ДОКУМЕНТЫ УПРАВЛЕНИЯ МГБ И ОБКОМА КОМПАРТИИ ДРОГОБИЧЧИНЫ НАСЧЁТ ИЗБИЕНИЯ УЧЕНИКОВ В ШКОЛАХ ОБЛАСТИ

В статье опубликовано и проанализировано содержание двоих документов Управления МГБ Дрогобычской области и Дрогобычского обкома КП(б)У насчёт фактов избияния учеников педагогами в школах области в 1951 – 1952 гг.

Ключевые слова: исторический источник, Дрогобычская область, школы, физические наказания.

Лит. 7.

Постановка проблеми. Необхідність об'єктивного, незаангажованого вивчення історії освіти нашого краю ХХ ст. детермінує потребу опрацювання значного комплексу джерельних матеріалів. При цьому слід опрацьовувати документи не лише органів управління освітою, навчальних закладів, але й інших установ та організацій, зокрема партій і правоохоронних структур. Це завдання особливо актуалізується з огляду на те, що від 1939 р. західноукраїнські землі перебували у складі радянської тоталітарної держави, а тому вагоме значення в суспільному житті, зокрема й освітній сфері, відігравали органи компартії та репресивно-каральні структури. З огляду на це, актуальним видається залучення партійних документів, матеріалів радянських МВС, МДБ для реконструкції і конструювання історії освіти як України загалом, так і певного локусу зокрема.

Аналіз досліджень. Дослідження освітнього життя західноукраїнських областей наразі здійснено С. Свораком [5–7]. У своїх працях вчений торкався й антипедагогічних дій вчителів, щоправда у контексті характеристики ідеологічно-виховної системи у школах областей західного регіону України. Однак публікації документів про подібні факти наразі не здійснювалися.

Мета статті – проаналізувати і опублікувати два документи Управління МДБ Дрогобицької області і Дрогобицького обкому КП(б)У щодо побиття учнів у школах області.

Виклад основного матеріалу. У фонді Дрогобицького обласного комітету КП(б)У, який зберігається в Державному архіві Львівської області, нами віднайдено два документи, які ілюструють внутрішньошкільне, до певної міри повсякденне життя у школах Дрогобицької області. Перший становить собою спеціальне повідомлення начальника Управління МДБ у Дрогобицькій області полковника Миколи Мороза секретареві Дрогобицького обкому компартії більшовиків Степанові Олексенку. Він позначений грифом «Цілком таємно», споряджений вихідним канцелярським номером (№ 10 / 4385) і датований 13 листопада 1951 р. [2]. У ньому йдеться про факти застосування деякими вчителями шкіл низки районів Дрогобицької області «методів фізичного впливу до учнів», грубе поводження з ними. Другий документ під назвою «Довідка про антипедагогічні вчинки окремих вчителів шкіл області» адресований також керівнику партійної організації області С. Олексенку від його підлеглого – завідувача відділу шкіл обкому КП(б)У Дрогобицької області Козакова. Він був своєрідною чиновницько-інстанційною реакцією на вище згадане спецповідомлення МДБ й датований 10 березня 1952 р. [1].

Характеризуючи перший документ, відзначимо, що він належить до групи інформаційно-довідкових повідомлень, які в обов'язковому порядку радянські спецоргани повинні були надсилати керівникам партійних осередків певного рівня, інформуючи їх про результати власної діяльності або за певний період, або у певній, здебільшого резонансній справі. Зазвичай такого роду джерела не відзначаються надмірною деталізацією, навпаки – у них помітна схильність до спрощення, узагальнення, зосередження на основних моментах. Публікований документ у цьому аспекті є певним винятком, оскільки містить певну кількість цитат із розмов учителів, учнів і їхніх батьків.

Насамперед документ засвідчує наявність на початку 1950-х років у Дрогобицькій області добре поставленої й очевидно широкої мережі агентів-сексотів, які повідомляли оперативним працівникам МДБ (з якими перебували на оперативному зв'язку) будь-яку інформацію, яка цікавила радянські спецоргани або самим сексотам видавалася вартою уваги представників правоохоронних органів. Воно й не дивно, адже з огляду на

воєнно-політичне протистояння в західному регіоні України між радянською владою і структурами організованого українського визвольного руху, політичній благонадійності вчителів приділялася значна увага. Партиїним керівництвом регулярно проводилася перевірка педкадрів у школах. Так, у квітні – травні 1950 р. у західних областях перебували спеціальні комісії, очолювані представниками ЦК КП(б)У, які контролювали цю роботу. До неї залучалися й спецоргани. Причому у рекомендаціях згаданих комісій пропонувалося: «МДБ потрібно перебудувати агентурну роботу. В школах треба мати хорошу агентуру, тому що вороги основний курс беруть на школу» [7, 38]. Як бачимо, МДБ успішно виконувало згадані рекомендації. У даному разі бачимо, що агентура, мабуть разом з іншою інформацією, повідомила працівникам структур МДБ Дрогобицької області і зміст розмов (проведених безпосередньо-діалогічно або підслуханих) з учителями різних шкіл області, які зізнавалися у насильницьких діях щодо учнів, а також із самим учнями та їхніми батьками.

Загалом наведено сім цитат, які засвідчують антипедагогічні дії учителів у школах п'яти районів (Меденицького, Дублянського, Мостиського, Дрогобицького, Стрийського) і м. Самбір. Цікаво, що у вступній частині полковник М. Мороз згадав і Підбузький район, однак жодної агентурної цитати щодо подій у школах цього району в документі не наведено. Декілька прикладів мають конкретне локальне означення – школи сіл Летня і Грушів у Меденицькому районі, районного центру Дубляни, села Моршин Стрийського району, але не конкретизовано школу у Самборі (там на той час діяло 3 середніх, 7 неповносередніх і 2 початкові школи [3, 533]) та школи у Дрогобицькому районі.

Зібрані МДБ дані засвідчують наявність традиційної «болячки» будь-якої авторитарної педагогічної системи, у тому числі й радянської – фізичних покарань учнів. Попри те, що в Радянському Союзі ще з 1930-х рр. фізичні покарання були заборонені й офіційною педагогікою засуджені як неприйнятні радянській школі явища, у практичному навчально-виховному процесі вони використовувалися майже повсякчас. Інакше й не могло бути в тоталітарній країні, де репресія у будь-якій формі була одним із основних засобів впливу на суспільство в цілому і громадянина зокрема. Відтак, насправді нічого дивного у наявності таких заходів «фізичного впливу» на учнів у школах Дрогобицької області немає – вони застосовувалися тут раніше, бо ж і в австрійській та польській школі діяла авторитарна система взаємин між учителем і учнем, яка знайшла продовження власної традиції і в радянській освіті.

У наведених документах упадають у вічі декілька агентурних повідомлень, які виявляють місцеві тенденції поведінки учнів і вчителів в умовах завершення радянзації західноукраїнських земель. Так, на прикладі Липниківської НСШ бачимо, що учні, хоч і були залучені до піонерської організації, але відмовлялися носити «галстуки», мабуть, як ознаку належності до радянської системи в цілому. Така поведінка була звичною серед місцевої молоді, про що свідчать спогади сучасників про своє шкільне минуле [4]. Іншим проявом місцевих реалій є останнє повідомлення про насилля над учнями в Моршинській середній школі, де учитель фізики вдається до фізичних покарань, але застосовує їх переважно щодо місцевих українців, натомість боїться (за визначенням джерела повідомлення) бити учнів-росіян. Останні, найбільш імовірно, були дітьми приїжджих радянських функціонерів, ставлення до яких серед місцевого населення можна порівняти зі ставленням тубільців до представників колоніальної адміністрації – це була «чужа влада», котру боялися й намагалися не провокувати на жорсткі дії. А тому й ставлення до учнів-росіян, які в народній свідомості також належали до чужої і привілейованої влади, було відповідним.

Завершуючи характеристику першого документа, наголосимо, що для МДБ повідомлення про антипедагогічну діяльність вчителів не видалися важким злочином. Ні емдебисти, ні працівники МВС не розпочали кримінальних дій проти вчителів (деякі з них також були надіслані зі східних областей), а просто повідомили про це партійні органи, одне із завдань яких полягало в «ідеологічному вихованні» педагогічних кадрів.

Реакцію функціонерів радянської партійної організації відбиває другий документ. Завідувач відділу шкіл обкому КП(б)У Дрогобицької області Козаков цілком слушно зауважив, що у спеціальному донесенні обласного Управління МДБ йдеться про вияви антипедагогічної діяльності в районах, містах, певних школах, але без вказівки на конкретних осіб. Це дещо ускладнило для партійних органів проведення відповідної перевірки.

Із довідки Козакова випливає, що факти побиття учнів вчителями були відомі партійним апаратникам і раніше. Так, на бюро обкому партії 15 серпня 1951 р. обговорювалися виявлені випадки застосування «методів візичного впливу на учнів» у неповних середніх школах сіл Липівці та Верхні Гаї Дрогобицького району (вчителі М. Микитюк і Д. Одеський), середній школі села Колодруби Комарнівського району (вчитель В. Кругляк) і НСШ села Бортятине Судово-Вишнянського району. Припускаємо, що чиновник нагадав про це секретареві Дрогобицького обкому КП(б)У С. Олексенку для того, щоб показати: відповідна робота ним і його відділом велася ще до появи спецповідомлення МДБ. З іншого боку, твердження Козакова є ще одним доказом на користь поширеності в радянській школі засобів фізичного впливу на дітей з боку вчителів.

Як зазначено у довідці, після спецповідомлення МДБ було перевірено школи області з метою виявлення «антипедагогічних вчинків окремих учителів». Перевірка здійснювалася, очевидно, наприкінці 1951 – на початку 1952 рр. працівниками відділу шкіл обкому партії та відповідними функціонерами в районах області. Як і слід було сподіватися, випадків насильницьких дій педагогів щодо школярів не було виявлено в низці шкіл, згаданих у спеціальному повідомленні полковника М. Мороза. Звісно, перевірка не могла закінчитися лише такими результатами, тож було виявлено один антипедагогічний випадок. 12 січня 1952 р. завуч Самбірської середньої школи № 1 Л. Пеньова застосувала «фізичний вплив» щодо учня 5-го класу В. Кравця. Обставини виявлення цього факту, на жаль, невідомі, але, як непрямо випливає з довідки Козакова, саме його місцева номенклатура зробила показовим і для свого керівництва, й для вчителів Дрогобицької області. Було проведено засідання Самбірського міського комітету компартії, первинної парторганізації школи № 1 м. Самбора, проведено з цього приводу педагогічні ради у школах міста. Проведені заходи видалися Козакову достатніми, тож він пропонує С. Олексенку вже не розглядати це питання на бюро обкому КП(б)У.

На цьому, очевидно, справа й завершилася. За побиття учнів учителів не було звільнено з роботи, не позбавлено права займатися педагогічною діяльністю, не притягнуто до кримінальної чи хоча б адміністративної відповідальності. Усе обмежилось партійними зборами і педрадами, на яких затаврували непедагогічні вчинки вчителів як «ворожі радянській школі». Фізичне насилля над дітьми у школі не каралося так суворо, як політична неблагонадійність вчителів.

Висновки. Отже, опубліковані документи Дрогобицького обласного Управління МДБ та Дрогобицького обкому КП(б)У є репрезентативними джерелами, які засвідчують: 1) наявність широкої агентурної мережі МДБ в області, яка постачала спецоргани різноманітною інформацією, зокрема й тією, що стосувалася внутрішнього життя шкіл, методів виховання і встановлення дисципліни; 2) систематичне застосування у школах фізичного насилля вчителів і шкільного керівництва над учнями як найбільш дієвого засобу досягнення певних

Галів М. Радянська педагогіка в дії: документи управління МДБ...

дидактичних чи виховних цілей; 3) несприйняття і навіть протидія з боку місцевих учнів щодо впровадження радянської молодіжно-організаційної атрибутики, котра видавалася щонайменше чужою, можливо ворожою, і була, скоріш за все, адміністративно нав'язаною; 4) боязливе ставлення місцевих учителів не лише до представників радянсько-партійної номенклатури, але і їхніх дітей, що відбиває специфічну систему стосунків у суспільстві, характерну для окупаційно-колоніальної дійсності; 5) небажання органів радянських спецорганів займатися справами побиття учнів і водночас формально-ритуалізовану боротьбу з антипедагогічними вчинками вчителів з боку партійної номенклатури.

Документ 1.

Совершенно секретно

Экз. № 1

СЕКРЕТАРЮ ДРОГОБЫЧСКОГО ОБКОМА КП/б/У УКРАИНЫ

тов. ОЛЕКСЕНКО С. А.

гор. Дрогобыч

СПЕЦСООБЩЕНИЕ

Управление МГБ по Дрогобычской области располагает данными о том, что некоторые учителя школ Меденичского, Самборского, Дублянского, Мостисского, Стрыйского и Подбужского районов области применяют методы физического воздействия к ученикам и грубо обращаются с ними.

Характерные высказывания по этому вопросу привожу ниже:

с. Летня Меденичского района

«...Я уже имела очень большую неприятность... набила одного мальчика, а его мама пришла и начала со мной ругаться, хотела с ним идти к врачу, а потом в МГБ – не здаю что будет, но она никуда не ходила...»

г. Самбор

«...С того времени, как мой сын пошел в школу, я совсем не имею покоя, сегодня он прибежал из школы и кричит: мама!, с сегодняшнего дня началась настоящая школа. Учительница избилла одного мальчика, а за что не знаю, так как он убежал не закончив уроков...»

Грушевка СШ Меденичского р-на

«...В школе у меня все хорошо, дисциплина детей ужасная. Есть один класс, который не дает жизни никому. Приходится иногда подергать за чуб, но только об этом никому не говорить. У нас есть такие учителя, которые бьют детей, но все делается очень тихо и скрыто, иначе грозит суд...»

с. Дубляны

«...Учится здесь мне тяжело с немецким языком. Я прошу помощи учителя, который преподает, а он мне говорит, что у тебя есть отец, пусть наймет учителя, чтоб тебя подучил, т.к. ты не сдашь экзамена, просто намекает, что уплати, тогда я тебя научу. Можешь представить какие порядки, когда учительница химии вызывает ученика 9 кл. к доске, а он не знает урока, тогда она ему говорит «садись к черту», «иди ты в баню», а ученикам 7-го класса она сказала поцелуйте меня в ... Просто невозможно терпеть, я учусь 9 лет, но такого не видела. Я знаю, что ты не поверишь, но это так...»

Липниковская неполная средняя школа
Мостисского района.

«...В школе сейчас очень много работы. Купили 40 галстуков и дали ученикам носить, но из-за этого каждый день ведем работу с учениками. В седьмом классе из 48 учеников в школу ходят 17–19 человек. Как только зазвонит звонок, так и мы подготавливаемся: директор, ст. пионервожатая и учителя к борьбе. Я стала просто сума[с]шедшая, каждый день приходится бывать в 4-х классах и одевать галстуки на шею ученикам. Когда после этого я возвращаюсь в учительскую, то у меня такое состояние как будто я боролась с кем-то сильным. А иногда приходится и драться. Я научилась бить, бить беспощадно по рукам, за то чтобы не развязывали галстуки. Сколько крику, сколько слез пока завяжешь галстук, а прошел урок – заходишь в класс галстуки лежат на партах...»

«...В нашей школе делается что то страшное. Дети не хотят носить галстуки и мы насильно им их завязываем. Дети от этого плачут, убегают, а тут еще и директор на нас нажимает, да и сам он очень бьет детей по головам, так ударит, что ребенок даже скрутится. Многие дети из-за этого не ходят в школу...»

Дрогобычский район

«...Дисциплина в классах у нас устанавливается палкой... Здесь так бьют учеников... Я все методы испробовала – не помогает и тоже некоторых «отдубасила»... Сейчас у меня в 5 и 6 классах дисциплина прекрасная, а в 7 бить боюсь, потому, что там ученики с меня ростом.

Ученики школу посещают плохо, знания у них тоже плохие...»

Моршино, Стрыйского района

«Ученица Моршинской средней школы Стрыйского района рассказала что ... у них в классе 50 человек, из них русских 6, остальные гуцулы. В школе очень плохой преподаватель по физике, он на уроке побил одного гуцула, а русских он боится бить...»

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ МГБ ДРОГОБЫЧ. ОБЛ.

полковник (підпис) / МОРОЗ /

«13» ноября 1951 г.

№ 10 / 4385

г.Дрогобыч

Джерело: Державний архів Львівської області. – Ф. 5001. – Оп. 13. – Спр. 90. – Арк. 168–170.

Документ 2.

СЕКРЕТАРЮ ДРОГОБЫЧСКОГО ОБКОМА КП/б/У УКРАИНЫ
тов. ОЛЕКСЕНКО С. А.

СПРАВКА

об антипедагогических поступках отдельных учителей школ области

В спецдонесении на Ваше имя сообщалось органами МГБ, что в некоторых школах области со стороны отдельных учителей применялись физические меры воздействия к

Галів М. Радянська педагогіка в дії: документи управління МДБ...

учащимся. Причем, в этом спецдонесении упоминался главным образом определенный район, город, без ссылки на конкретных лиц. Не указывалось, когда и в какой школе применялись антипедагогические, враждебные советской школе методы физического воздействия к учащимся. Это, естественно, затянуло проверку изложенных в спецдонесении фактов.

Проверкой установлено, что отдельные учителя школ области действительно применяли и продолжают применять враждебные советской школе методы физического воздействия к учащимся.

В Липовецкой семилетней школе Дрогобычского района учительница Мыкитюк М. Т. систематически применяла методы физического воздействия к учащимся. В Верхне-Гаивской семилетней школе этого же района преподаватель физкультуры Одесский Д. М. избил ученика 5 класса Пуцило Ивана; в Колодрубской средней школе Комарновского района учительница Кругляк В. М. и преподаватель физкультуры Борятинской семилетней школы Судово-Вишнянского района также применяли методы физического влияния к учащимся.

Все эти антипедагогические поступки учителей обсуждались на бюро обкома партии 15 августа 1951 года.

О применении физических мер воздействия со стороны учителей Моршинской семилетней школы Стрийского района, Грушевской средней, Рипчецкой и Летнянской семилетних школ Меденичского района, а также ДЕРЕЖИЦКОЙ семилетней школы Дрогобычского района, Липниковской средней школы Дублянського района проверкой на месте не подтверждено.

В Самборской средней школе № 1 12 января 1952 года завуч Пенёва Л. Г. применила физическое воздействие к ученику 5-го «в» класса Кравцу В. Т. Узнав о факте применения физической силы к ученику Кравцу В. Т., я предложил горкому партии обсудить антипедагогический поступок завуча Пенёвой на бюро горкома партии. В гор. Самбор был командирован инструктор школ обкома партии т. Головки.

10 марта 1952 года Самборский горком партии обсудил этот вопрос на своем заседании. На зав. горОНО т. Онищенко и на зав. отделом пропаганды и агитации горкома партии т. Сая наложено партвзыскание за несвоевременное сообщение горкому партии об антипедагогическом поступке завуча Пенёвой. Кроме того, этот факт обсуждён на подсовещаниях школ и на собрании первичной парторганизации школы № 1 г. Самбора (курсив – дописано рукою. – Авт.).

Поскольку Самборский горком партии на своем заседании обсудил этот вопрос и наметил мероприятия по улучшению идейно-воспитательной работы среди учителей города, считаю нецелесообразным выносить вопрос об антипедагогическом поступке Пенёвой на бюро обкома партии.

Отдел школ обкома партии принимает необходимые меры к усилению идейно-политической работы среди учителей области и к предотвращению антипедагогических, враждебных советской школе поступков со стороны отдельных учителей.

10.ІІІ-52 ЗАВ. ОТДЕЛОМ ШКОЛ / КОЗАКОВ /

Джерело: Державний архів Львівської області. – Ф. 5001. – Оп. 13. – Спр. 90. – Арк. 157–158.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний архів Львівської області. – Ф. 5001. – Оп. 13. – Спр. 90. – Арк. 157–158.
2. ДАЛЮ. – Ф. 5001. – Оп. 13. – Спр. 90. – Арк. 168–170.
3. Ковальчак Г. И. Самбор / Г. И. Ковальчак, И. Е. Яцкевич // История городов и сел Украинской ССР. Львовская область. – К. : УРЕ, 1978. – С. 524–537.
4. Приватний архів Миколи Галіва. Свідчення Параскевії Копач 1940 р.н. (записано в селі Літиня Дрогобицького району 20.11.2001 р.)
5. Сворак С. Загальноосвітня школа західноукраїнського регіону в контексті суспільно-політичного життя другої половини 40-х – першої половини 60-х років ХХ століття / С. Сворак : автореферат дис. ... д-ра іст. наук / НАН України. Інститут історії України. – К., 1999. – 34 с.
6. Сворак С. Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні : історія та етнополітика (1944 – 1964 рр.) / С. Д. Сворак. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 239 с.
7. Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях у повосенний період / С. Д. Сворак // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 28–42.

REFERENCES

1. Derzhavnyj arhiv L'vivs'koi' oblasti. – F. 5001. – Op. 13. – Spr. 90. – Ark. 157–158.
2. DALO. – F. 5001. – Op. 13. – Spr. 90. – Ark. 168–170.
3. Koval'chak G. Y. Sambor / G. Y. Koval'chak, Y. E. Jackevych // Ystoryja gorodov y sel Ukrynskoj SSR. L'vovskaja oblast'. – K. : URE, 1978. – S. 524–537.
4. Pryvatnyj arhiv Mykoly Galiva. Svidchennja Paraskevii' Kopach 1940 r.n. (zapysano v seli Litynja Drogobyc'kogo rajonu 20.11.2001 r.)
5. Svorak S. Zagal'noosvitnja shkola zahidnoukrai'ns'kogo regionu v konteksti suspil'no-politychnogo zhyttja drugoi' polovyny 40-h – pershoi' polovyny 60-h rokiv XX stolittja / S. Svorak : avtoreferat dys. ... d-ra ist. nauk / NAN Ukrai'ny. Instytut istorii' Ukrai'ny. – K., 1999. – 34 s.
6. Svorak S. D. Narodna osvita u zahidnoukrai'ns'komu regioni : istorija ta etnopolityka (1944 – 1964 rr.) / S. D. Svorak. – K. : Pravda Jaroslavychiv, 1998. – 239 s.
7. Svorak S. D. Osvita na zahidnoukrai'ns'kyh zemljah u povojennyj period / S. D. Svorak // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. – 1997. – № 2. – S. 28–42.

Статтю подано до редакції 30.04.2015 р.